

HİTİT İLAHİYAT DERGİSİ

Hitit Theology Journal

e-ISSN: 2757-6949

Özel Sayı | Special Issue

Cilt | Volume 23 • Sayı | Issue Din ve Coğrafya

Nisan | April 2024

Rihlenin İzlerini Büldân Kitaplarında Sürmek: İbnü'l-Fakîh'in Muhaddis Kaynakları*

Tracing the Rihla in Buldân Books: Ibn al-Faqîh's Muhaddith Resources

Recep Emin GÜL

Dr. Öğr. Üyesi | Asst. Prof.

Balıkesir Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis

Balıkesir, Türkiye

Balıkesir University, Department of Basic Islamic Sciences, Hadith

Balıkesir, Türkiye

emingul08@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0976-650X>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Type: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 09.01.2024

Kabul Tarihi | Accepted: 21.02.2024

Yayın Tarihi | Published: 30.04.2024

Atıf | Cite As

Gül, Recep Emin. "Rihlenin İzlerini Büldân Kitaplarında Sürmek: İbnü'l-Fakîh'in Muhaddis Kaynakları". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/Din ve Coğrafya (2024), 140-154. <https://doi.org/10.14395/hid.1417152>

* Bu makale 5-6 Ekim 2023 tarihlerinde gerçekleştirilen Din ve Coğrafya Sempozyumu'nda sunulan 'Büldân Kitaplarında Muhaddis İzi Aramak: İbnü'l-Fakîh'in Muhaddis Kaynakları' başlıklı bildirinin geliştirilmiş halidir.

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler - yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışma için etik kurul izni, Hitit Üniversitesi Girişimsel Olmayan Araştırmalar Etik Kurulu'nun 09.12.2021 tarihli ve 2021/286 numaralı kararı ile alınmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Bildirim:

ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/pub/hid/policy>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

* This article is the enhanced version of the paper titled "Finding Traces of Muhaddith in Buldan Books: Ibn al-Faqîh's Muhaddith Resources," presented at the Religion and Geography Symposium held on October 5-6, 2023.

Review: Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two External Double-blind Peer Review
It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: Ethics committee permission for this study was obtained with the decision of Hitit University Non-Interventional Research Ethics Committee dated 09.12.2021 and numbered 2021/286. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while conducting and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Complaints:

ilafdergi@hitit.edu.tr | <https://dergipark.org.tr/en/pub/hid/policy>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Tracing the Rihla in Buldān Books: Ibn al-Faqīh's Muhaddith Resources

Abstract

The hadith narration, which started when the Prophet (pbuh) was alive, both accelerated and became widespread after his death and the transfer of his companions to different regions. The Companions, who went out of Medina for different reasons such as military activities in the conquered regions or teaching Islam, and settled in the regions they went to, took a great deal of knowledge with them. Undoubtedly, the Sunnah of the Prophet comes after the Qur'an the leading of this accumulation. The desire to learn the hadiths of the Companions who settled in different regions has been valid for everyone dealing with hadith since the first century of Hijri. This desire turned into individual journeys and then rihla activities, which can be considered as a prerequisite for being a muhaddith. Every narrator who wanted to learn hadiths attended hadith councils by visiting muhaddiths in various science centers and learned the hadiths of their teachers. Although the origin of the rihla activities was the study of hadith, hadith students/narrators learned the lives of their teachers and developed rijāl literature with works such as tabaqāt, tazkirah, maşyaha, terājim, vafayāt, manāqib. In addition, by recording the historical and geographical information about the places they went, they contributed to the formation of a rich heritage in terms of other branches of science. Muhaddiths, who carried out the rihle activities, provided rich information about these sciences and played an important role in the recognition of cities and regions. However, a study examining the effect of rihla activities on geographical works could not be found. Based on this deficiency, the subject of the study is to identify the muhaddiths from whom Abū 'Abdillāh Ibn al-Faqīh, who died in the fourth century, received information about geographical regions in his book Qitab al-Buldān. This book was chosen because it was written in the first four centuries when rihla activities continued intensively. The aim of the study is to reveal the contributions of the muhaddiths participating in the rihla activity to Islamic Geographer with concrete evidence as determined in the preliminary study. When this purpose is realized, it will be determined that the tradition of rihla, which has a very important place in the science of hadith, is not limited to the science of hadith, but also a source of many sciences, especially Islamic Geographer. In the study, by scanning the relevant work, those who were muhaddith were identified among the people to whom Ibn al-Faqīh conveyed information. Then, brief information about these muhaddiths was given from the books of tabaqat and tarajim, their narrations in hadith sources were mentioned, and Ibn al-Faqīh's quotes from them were mentioned. As a result of the study, it was determined that Ibn al-Faqīh had 18 muhaddith sources. Among these, the muhaddiths that Ibn al-Faqīh benefited from the most are Abū Sa'īd al-Asma'ī with twelve, Abū 'Amr 'Āmir b. Sharāhīl al-Sha'bī with eight, Ibrāhīm b. 'Uyayna al-Kūfī and Abu'l-Abbas Isa b. Muhammad b. Isa al-Marwazī with three each. Ibn al-Faqīh conveyed only one piece of information from each of the twelve muhaddiths. When we look at the information conveyed by Ibn al-Faqīh from muhaddith sources, it is seen that in addition to some topographic information, there is also important information about human and physical geography, the sub-branches of the science of Geography. The information conveyed by historical sources can be about the geographical features of the relevant city, as well as the political events that took place in that city, the events that happened in the city, and the wars that took place in the city. Based on the data obtained as a result of the study, it was understood that the rihlas made to learn hadith were not limited to this purpose only, but also information about the political and sociocultural situation, especially the geographical information of the cities visited, was collected and transferred. It would be beneficial to subject this study, which is only based on a single work, to wider studies in order to reveal the broad contribution of rihle activities to the Islamic scientific tradition.

Keywords: Hadith, Buldān, Rihla, Geography, Islamic Geography.

Rihlenin İzlerini Būldān Kitaplarında Sürmek: İbnü'l-Fakīh'in Muhaddis Kaynakları

Öz

Henüz Hz. Peygamber hayattayken başlayan hadis rivayeti, O'nun (s.a.s.) vefatı ve ashâbın farklı bölgelere intikali sonrasında hem hızlanmış hem de yaygınlaşmıştır. Fethedilen bölgelerde askerî faaliyetlerde bulunmak veya İslâm'ı öğretmek gibi farklı vesile ve sebeplerle Medine dışına çıkan ve gittikleri bölgelere yerleşen sahâbiler, beraberlerinde büyük bir ilmî birikimi de götürmüşlerdir. Şüphesiz bu birikimin başında Kur'ân'dan sonra Hz. Peygamber'in sünneti gelmektedir. Farklı bölgelere yerleşen ashâbın nezdinde bulunan hadisleri öğrenme isteği ise hicrî ilk asırdan itibaren hadisle iştigal eden herkese şâmil olmuştur. Söz konusu istek bireysel yolculuklara, ardından ise muhaddis olmanın ön şartı kabul edilebilecek rihle faaliyetlerine dönüşmüştür. Hadis öğrenmek isteyen her râvî çeşitli ilim merkezlerindeki muhaddisleri ziyaret ederek hadis meclislerine katılmışlar ve hocalarının hadislerini tahammül etmişlerdir. Rihle faaliyetlerinin çıkış sebebi her ne kadar hadis öğrenimi olsa da hadis öğrencileri/râviler hocalarının hayatlarını tespit ederek tabakât, tezkire, meşyaha, terâcim, vefeyât, menâkıb gibi eserlerle ricâl edebiyatını geliştirmişler, ayrıca gittikleri yerlerle ilgili tarihî ve coğrafî bilgileri kaydederek diğer bilim dalları açısından da zengin bir mirasın oluşmasına vesile olmuşlardır. Rihle faaliyetini gerçekleştiren muhaddisler mezkûr ilimlere dair zengin bir malumat sunmuş, şehir ve bölgelerin tanınmasında önemli rol oynamışlardır. Ne var ki rihle faaliyetlerinin coğrafya eserlerine olan etkisini ele alan bir çalışma tespit

edilememiştir. İşte bu eksiklikten hareketle çalışmanın konusu hicri dördüncü asırda vefat etmiş olan Ebû Abdillâh İbnü'l-Fakîh'in *Büldân* adlı eserinde coğrafi bölgelerle ilgili bilgi aldığı muhaddisleri tespit etmektir. Mezkûr eser, rihle faaliyetlerinin yoğun bir şekilde devam ettiği ilk dört asırda kaleme alınmış olması hasebiyle tercih edilmiştir. Çalışmanın amacı rihle faaliyetine katılan muhaddislerin İslâm coğrafyacılığına katkılarını ön çalışmada tespit edildiği üzere somut delillerle ortaya koyabilmektir. Söz konusu amaç gerçekleştirildiğinde hadis ilminde çok önemli bir yere sahip olan rihle geleneğinin sadece hadis ilmiyle sınırlı kalmadığı, İslâm coğrafyacılığı başta olmak üzere çok sayıda ilme kaynaklık ettiği tespit edilmiş olacaktır. Çalışmada ilgili eser taranarak İbnü'l-Fakîh'in bilgi aktardığı kişiler arasında hadisçi olanlar tespit edilmiştir. Daha sonra bu muhaddisler hakkında tabakât ve terâcim kitaplarından kısa bilgiler aktarılmış, hadis kaynaklarındaki rivayetlerine değinilmiş ve İbnü'l-Fakîh'in kendisinden yaptığı nakiller zikredilmiştir. Çalışma neticesinde İbnü'l-Fakîh'in 18 muhaddis kaynağının bulunduğu tespit edilmiştir. Bunlar arasında Ebû Sa'îd el-Esm'e'î on iki; Ebû Amr Âmir b. Şerâhil eş-Şa'bî sekiz; İbrahim b. Uyeyne el-Kûfî ve Ebu'l-Abbas İsa b. Muhammed b. İsa el-Mervezî üçer bilgiyle İbnü'l-Fakîh'in en çok faydalandığı muhaddisler olarak karşımıza çıkmaktadır. İbnü'l-Fakîh on iki muhaddisten ise sadece birer bilgi aktarmıştır. İbnü'l-Fakîh'in muhaddis kaynaklarından aktardığı bilgilere bakıldığında ise topografik bazı bilgilerin yanında Coğrafya ilminin alt dalları beşerî ve fizikî coğrafya ile ilgili de önemli bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Muhaddis kaynaklar tarafından aktarılan bilgiler ilgili şehrin coğrafi özellikleri hakkında olabildiği gibi o şehirde yaşanan siyasi hadiseler, şehrin başından geçen olaylar, şehirde gerçekleşen savaşlar vb. hakkında da olabilmektedir. Çalışma neticesinde elde edilen verilerden hareketle hadis öğrenmek amacıyla yapılan rihlelerin sadece bu amaçla sınırlı kalmadığını, gidilen şehirlerin coğrafi bilgileri başta olmak üzere siyasi ve sosyokültürel durumu ile ilgili bilgilerin de toplanarak aktarıldığı anlaşılmıştır. Sadece tek bir eser üzerinden yapılan bu incelemenin, kapsamı daha geniş çalışmalara konu edilmesi rihle faaliyetlerinin İslâm ilim geleneğine olan geniş katkısını ortaya koyması bakımından faydalı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Büldân, Rihle, Coğrafya, İslâm Coğrafyası.

Giriş

İslâm ilim geleneğinin kökenleri Hz. Peygamber'in ilmî faaliyetlerine kadar dayanmakta, temellerinde Hz. Peygamber'in örnekliğini barındırmaktadır. "İlim öğrenmek kadın-erkek her Müslümana farzdır."¹ hadis-i şerifini düstur edinen Müslümanlar ilim öğrenmek uğruna her türlü fedakârlığı göze almıştır. Bu fedakârlıkların başında ise ilmî seyahat diyebileceğimiz rihleler gelmektedir.

Hız. Peygamber zamanında sahâbîlerin O'ndan (s.a.s.) dinî öğrenmek adına uzak bölgelerden Mescid-i Nebvî'ye gelmeleriyle başlatılabilecek rihle geleneği, ilerleyen zamanlarda çok daha kapsamlı ve sistematik bir forma bürünmüştür.² Özellikle Hz. Peygamber'den aktarılan haberleri ilk kaynağından öğrenmek ve âli isnada ulaşmak amacıyla çok sayıda muhaddis binlerce kilometre yolu, zorlu şartlar altında katetmişlerdir.³ Rivayet dönemi boyunca devam eden rihle faaliyeti genel olarak "hadis öğrenmek için yapılan ilmî yolculuklar" olarak tanımlansa da temelinde bu amaç olmakla birlikte farklı sebeplerle de rihleler yapıldığı bilinmektedir.⁴ Bununla birlikte hadis râvileri de yaptıkları rihlelerde sadece hadis öğrenmemiş; gittikleri bölgelerin ilmî, siyasî, sosyal ve kültürel özellikleri hakkında da bilgiler elde etmişlerdir. Nitekim hadis râvileri hocalarının hayatını tespit ederek tabakât, tezkire, meşyeha, terâcim, vefeyât, menâkib gibi eserlerin oluşmasına katkıda bulunmuşlar; rihle yaptıkları yerlerle ilgili tarihî ve coğrafi bilgileri kaydederek ve sonraki nesillere aktararak diğer bilim dalları açısından da zengin bir miras bırakmışlardır.⁵

¹ İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd, *Sünen* (İstanbul: Çağrı, 1992), Mukaddime, 17.

² Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *er-Rihle fî talebî'l-hadis*, thk. Nurettin İtr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1395), 109; Hâbil Nazlıgöl, "Sebeup ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları (er-Rihle fî Talebî'l- Hadis)", *Hikmet Yurdu* 6/11 (2013), 16; Yusuf Açıkkel, *Hadis Uğruna İlmî Seyahatler Rihle* (Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 2020) 65-110; Elif Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora, 2022), 101.

³ Nazlıgöl, "Sebeup ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları", 17-25; Açıkkel, *Rihle*, 215; Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler*, 157-183.

⁴ Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler*, 25.

⁵ İbrahim Hatiboğlu, "Rihle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/107; Erdem, *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler*, 261.

Bu çalışmada hadis râvilerinin yaptıkları rihleler esnasında elde ettikleri hadis dışındaki bilgileri ve özellikle coğrafi verileri sonraki nesle ne oranda aktardıklarını tespit etmek amaçlanmıştır. Nitekim birçok hadis râvisi sadece hadisle iştigal etmemiş, dil, tarih, coğrafya, megâzî gibi alanlarda da temayüz etmişlerdir. İşte bu noktadan hareketle bazı hadis râvilerinin yaptıkları rihleler esnasında elde ettikleri coğrafi bilgileri de aynı hadisler gibi kendilerinden sonraki nesle aktarmış olabilecekleri akla gelmektedir. Böyle bir olgunun tespitiyle, hadis öğrenmek için yapılan rihlelerin sonuç ve faydalarının sadece hadis ilmiyle sınırlı kalmadığını, başta coğrafya ilmi olmak üzere diğer alanlara da rihle faaliyetlerinin önemli katkıları olduğunu ortaya koymak mümkün olacaktır.

Yukarıda bahsedilen amacı gerçekleştirebilmek adına rihle faaliyetlerinin canlı bir şekilde devam ettiği bir dönemde yaşamış olan İslâm coğrafyacısı İbnü'l-Fakîh'in (III-IV./IX-X. yüzyıl) telif ettiği *Büldân* isimli eser örnek olarak ele alınacaktır. Öncelikle İbnü'l-Fakîh'in coğrafi bilgi aktardığı kaynaklar arasından muhaddis olanlar tespit edilecek, daha sonra bunlardan naklettiği bilgilerin coğrafya ilmine yaptığı katkılar ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. İbnü'l-Fakîh ve Büldân'ı

Tam adı Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî, künyesi Ebû Abdullah olan İbnü'l-Fakîh'in hayatı hakkında kaynaklarda çok fazla bilgi yer almamaktadır. İbnü'l-Fakîh'in doğum ve ölüm tarihleri net olarak bilinmemekle birlikte hoca ve talebelerinin vefat tarihlerinden hareketle yaşadığı dönemin yaklaşık hicri 255-330 veya 230-318 yılları olabileceği tahmin edilmektedir.⁶ Hemedânî nisbesinden ve eserinde Hemedânî'la ilgili verdiği geniş bilgilerden hareketle onun Hemedânî olduğu tahmin edilmektedir.⁷ Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) verdiği bilgiye göre İbnü'l-Fakîh tarih ve şiirle birlikte hadis ilmiyle de iştigal etmiştir.⁸

Tespit edebildiğimize göre İbnü'l-Fakîh'e nispet edilen toplam üç eser bulunmakla birlikte günümüze ulaşan tek eseri *Büldân*'dır.⁹ İbnü'l-Fakîh *Büldân*'da Arap yarımadası, Mısır, Mağrib, Suriye, Filistin, Anadolu, Irak, İran, Azerbaycan, İrmîniye, Mâverâünnehir, Türkistan ve Yedisu bölgeleri hakkında bilgi vermektedir. İbnü'l-Fakîh'in eserini diğerlerinden ayıran önemli bir özellik Türkler'in yaşantılarıyla ilgili önemli ve geniş bilgiler aktarıyor olmasıdır.¹⁰ *Büldân* üzerine sadece Hüseyin Avni Güllü tarafından 2007 yılında yapılmış bir yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.¹¹

İbnü'l-Fakîh eserinde hadislerle de önemli ölçüde yer vermiş, birçok konuya Hz. Peygamber'den aktarılan haberleri zikrederek başlamıştır.¹² Bu durum kendisinin hadisle de iştigal ettiği bilgisini doğrulamakta ve geniş bir müktesebata sahip olduğunu göstermektedir.

Büldân'ın yazılı ve sözlü/şifahî çok sayıda kaynağı bulunduğuna işaret eden muhakkik Yusuf el-Hâdî söz konusu kaynaklardan tespit edebildiklerini detaylı bir şekilde tanıtmakta ve *Büldân*'daki yerlerine atıf yapmaktadır.¹³ Yusuf el-Hâdî'nin zikrettiği şifahi kaynaklar arasında muhaddis kimliğiyle ön plana çıkan tek ismin, Ebu'l-Abbas İsa b. Muhammed b. İsa el-Mervezî (ö. 293/905)

⁶ İbnü'l-Fakîh, Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî, *Büldân*, thk. Yusuf el-Hâdî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996), 9-12; Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/38; Hüseyin Avni Güllü, *İbnü'l-Fakîh ve Eseri "Kitabü'l-Buldan"* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2007), 21.

⁷ Tomar, "İbnü'l-Fakîh", 21/38.

⁸ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn, *Mu'cemü'l-üdeba' (İrşâdü'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb)*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 2/200; İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 12.

⁹ Tomar, "İbnü'l-Fakîh", 21/39; İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 12.

¹⁰ Tomar, "İbnü'l-Fakîh", 21/39.

¹¹ Güllü, *İbnü'l-Fakîh ve Eseri "Kitabü'l-Buldan"*.

¹² Örneğin bk. İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 59, 65, 74.

¹³ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 13-37.

olduğu ifade edilmelidir.¹⁴ Ayrıca muhakkik'in şifahî kaynak olarak zikrettiği bu isimlerin İbnü'l-Fakîh'in bizzat görüşerek nakilde bulunduğu kişiler olduğu anlaşılmaktadır. Ancak eser incelendiğinde İbnü'l-Fakîh'in kendisinden önce yaşamış birçok muhaddisten coğrafi bilgiler aktardığı anlaşılmaktadır. İşte bu çalışmada söz konusu muhaddisler üzerine odaklanılacaktır.

2. İbnü'l-Fakîh'in Muhaddis Kaynakları

Yukarıda bahsi geçtiği üzere hadis râvileri hadis öğrenmek için birçok beldeye rihleler gerçekleştirmiş ve hadislerle birlikte o beldeler hakkında farklı bilgileri de elde etmişlerdir. Bununla birlikte kendilerinden sonraki nesle sadece hadisleri değil; gittikleri beldeler hakkındaki bilgileri de aktarmışlardır. Mezkûr iddiamızın en önemli delillerinden birisi İbnü'l-Fakîh'in *Büldân* adlı eserindeki muhaddis kaynaklarıdır. *Büldân*'da yaptığımız inceleme neticesinde İbnü'l-Fakîh'in on sekiz muhaddisten beldeler hakkında bilgi aldığı tespit edilmiştir. Bu noktada tespit edilen isimlerin büyük bir kısmının İbnü'l-Fakîh'ten önce yaşadığını ve İbnü'l-Fakîh'in onlardan gelen bilgilere başka kaynaklar aracılığıyla ulaştığını da belirtmemiz gerekmektedir. Aralarında doğrudan bir likâ/görüşme olmasa da söz konusu bilgilerin muhaddislerden gelmiş olması çalışmanın iddiasını destekler niteliktedir. Çalışmanın bu kısmında, İbnü'l-Fakîh'in, mezkûr eserinde tespit edilebilen muhaddis kaynaklarına yer verilecektir.

2.1. Ebû Sa'îd el-Esm'e'î (ö. 215/830)

Asıl ismi Abdümelik b. Kurayb olan el-Esm'e'î Basralı olup İbn Avn (ö. 151/768) ile Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) gibi isimlerden hadis dinlemiştir. Kendisinden ise Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Yahya b. Ma'în (ö. 233/848) başta olmak üzere birçok kişi rivayette bulunmuştur. Esm'e'î Buhârî (ö. 256/870), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938) ve İbn Hibbân (ö. 354/965) gibi hadis âlimleri tarafından güvenilir bir râvi olarak kabul edilmiştir.¹⁵ Esm'e'î hadis râviliğinin yanında dilci ve tarihçi kimliği ile de tanınmaktadır.¹⁶ Arabistan çöllerinde uzun vakit geçirek bedevîlerle ilgili bilgileri toplama hususundaki gayretleri de onun dil ve tarih alanına duyduğu özel merakın bir göstergesidir.¹⁷

Hadis eserlerinde çok sayıda rivayeti bulunan Esm'e'î'den Müslim (ö. 261/875), Sahih'in mukaddimesinde bir rivayet aktarmakta,¹⁸ Beyhâkî'de (ö. 458/1066) Hz. Ömer'in (ö. 23/644) bir sözünün senedinde yer almaktadır.¹⁹ Taberânî (ö. 360/971) ve Beyhâkî'de ise Esm'e'î'den Addâ b. Hâlid aracılığıyla Hz. Peygamber'in yazdığını söylediği bir yazı aktarılmaktadır.²⁰ Ayrıca o, Taberânî'nin *Evsat*'ında "Hariciler cehennemden köpekleridir" rivayetinin isnadında yer almaktadır.²¹ Yine onun, Taberânî'nin *Sağîr*'inde de Hz. Peygamber'den bazı rivayetleri bulunmaktadır.²²

¹⁴ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 28.

¹⁵ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *et-Târîhü'l-kebir* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 5/428; İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebî Hâtim *el-Cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1952), 5/363; İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân, *es-Sikât*, thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1975), 8/389; İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ali, *Lisânu'l-Mizân* (Beyrut: Dâiratü'l-Ma'rifi'n-Nizâmiye, Müessesetü'l-Alemî, 1986), 7/292.

¹⁶ Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Hüseyin el-Esed (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 10/175.

¹⁷ Ziriklî, Hayreddin b. Mahmûd, *el-A'lâm kâmusü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müsta'rebin ve'l-müsteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 4/162.

¹⁸ Müslim, Müslim b. Haccâc, *el-Müsnedü's-sahih* (Kâhire: Mektebetü'r-Rihâb, 2008), Mukaddime, 15.

¹⁹ Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 3/351.

²⁰ Ebü'l-Kâsım Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi Abdülmecid Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 1994), 18/12; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/328.

²¹ Ebü'l-Kâsım Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, thk. Târik b. Abdullah, Abdulmuhsin b. İbrâhim (Kahire: Dâru'l-Harameyn, ty), 9/42.

²² Ebü'l-Kâsım Taberânî, *el-Mu'cemü's-sagîr*, thk. Muhammed Şekûr Mahmud (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmi, 1985), 1/100, 107.

İbnü'l-Fakih Esm'e'î'den toplam 12 yerde bilgi aktarmaktadır. Bunlar arasında Tihâme ile Hicaz arasındaki farklar,²³ Yemen'de bulunmayan bazı bitkiler,²⁴ Dımaşk, Übülle, Ummân gibi farklı bölgelerdeki nehir ve ovalar²⁵ gibi birçok coğrafî bilgi yer almaktadır.²⁶ Esm'e'î'nin yaptığı rihlelerin ve Arap yarımadası çöllerindeki seyahatleri sayesinde farklı coğrafî bilgileri de elde edip aktardığı anlaşılmaktadır.

2.2. Ebû Amr Âmir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (ö. 104/722)

Hicri 19/640 yılında Kûfe'de dünyaya gelen Şa'bî, tabiûn tabakasının önemli muhaddisleri arasındadır. Çok sayıda sahâbîden rivayeti bulunan Şa'bî'nin hocaları arasında Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662), Mugîre b. Şu'be (ö. 50/670), Sa'îd b. Zeyd (ö. 51/671), Üsâme b. Zeyd (ö. 54/674), Sa'd b. Ebû Vakkâs (ö. 55/675), Hz. Âişe (ö. 58/678), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Abdullah b. Abbas (ö. 68/688), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711) gibi önemli sahâbîler bulunmaktadır.²⁷ Şa'bî'nin hadis ilminde güvenilir bir râvi olduğu yönünde ise münekkit âlimler arasında ittifak bulunmakta ve onun rivayetleri *Kütüb-i Sitte* başta olmak üzere birçok hadis kaynağında yer almaktadır.²⁸

İbnü'l-Fakih eserinde Şa'bî'den toplam 8 yerde bilgi aktarmaktadır. Bunlardan birisinde Şa'bî Endülüs hakkında bilgi vermekte;²⁹ bir diğerinde Cezîre'nin ismiyle ilgili açıklama yapmaktadır.³⁰ Bir başka yerde ise Dicle nehri kıyısındaki Sâmerâ şehrinin isminin kökeni hakkında bilgi vermektedir.³¹ Söz konusu bu bilgileri bir muhaddisin naklettiği coğrafî veriler olarak değerlendirmek mümkündür.

2.3. İbrahim b. Uyeyne el-Kûfî (ö. 199/814)

Süfyân b. Uyeyne'nin kardeşi olan İbrahim, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Şu'be b. Haccâc gibi önemli isimlerden hadis dinlemiştir. Hadis ilminde güvenilir kabul edilmeyen İbrahim'in münker rivayetler naklettiği bildirilmiştir.³²

İbrahim b. Uyeyne'den Ebû Dâvûd (ö. 275/889) Hz. Peygamber'in Tebük'te peyniri keserek yemesiyle ilgili bir rivayeti;³³ İbn Mâce (ö. 273/887) ise bir dua rivayetini nakletmektedir.³⁴ İbrahim'den nakilde bulunan muhaddisler arasında İbn Hibbân,³⁵ Beyhakî³⁶ ve Taberânî de yer almaktadır.³⁷

²³ İbnü'l-Fakih, *Büldân*, 84.

²⁴ İbnü'l-Fakih, *Büldân*, 94.

²⁵ İbnü'l-Fakih, *Büldân*, 155.

²⁶ Esm'e'î'den yapılan diğer nakiller için bk. İbnü'l-Fakih, *Büldân*, 167, 182, 199, 262, 377, 401, 412, 520, 625.

²⁷ M. Yaşar Kandemir, "Şa'bî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/217.

²⁸ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 1/254; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/323; Kandemir, "Şa'bî", 38/218.

²⁹ İbnü'l-Fakih, *Büldân*, 139.

³⁰ İbnü'l-Fakih, *Büldân*, 176.

³¹ İbnü'l-Fakih, *Büldân*, 367. Şa'bîden yapılan diğer nakiller için bk. İbnü'l-Fakih, *Büldân*, 404, 464, 530, 602, 625.

³² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/118; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/59; Mizzî, Yusuf b. Abdirrahman, *Tehzîbu'l-Kemâl fî esmâ'ir-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 2/163; Zehebi, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Bicavi (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1963), 1/51.

³³ Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as, *Sünen* (İstanbul: Çağrı, 1992), "Et'ime", 39.

³⁴ İbn Mâce, *Sünen*, "Dua", 14.

³⁵ İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân, *Sahih*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 15/7/154.

³⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/450; 6/10.

³⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 2/307.

İbnü'l-Fakîh İbrahim b. Uyeyne'den toplam üç bilgi aktarmaktadır. Bunların ilkinde Hz. İbrahim'den tarihi bazı bilgiler³⁸ aktarılırken ikincisinde Hîre şehrinin mevsimiyle ilgili,³⁹ üçüncüsünde ise Bağdat'ın giriş kapıları hakkında bilgiler yer almaktadır.⁴⁰

2.4. Ebu'l-Abbas İsa b. Muhammed b. İsa el-Mervezî (ö. 293/905)

Büldân'ın muhakkiki Yusuf el-Hâdî tarafından İbnü'l-Fakîh'in kaynaklarından biri olarak zikredilen⁴¹ ve dil konusunda bilgisiyle ön plana çıkan İsa b. Muhammed hadisle de iştigal etmiş ve Buhârî'nin de hocası olan İshâk b. Râhûye (ö. 238/853) ile Ali b. Hucr (ö. 244/858-59) gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Kaynaklarda İsa b. Muhammed'in hadis ilminde güvenilir olduğu ifade edilmektedir.⁴²

İsa b. Muhammed'in Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Sünen*'inde borçlarla ilgili;⁴³ Beyhakî'de Kevser suresiyle ve namazla ilgili rivayetleri bulunmaktadır.⁴⁴

İbnü'l-Fakîh, İsa b. Muhammed'den Horasan bölgesi, Türkler ve bölgede Türkler'le yapılan savaşlar hakkında üç bilgi aktarmaktadır.⁴⁵

2.5. Bişr el-Hâfî, Ebû Nasr Bişr b. Hâris b. Abdirrahmân b. Atâ b. Hilâl el-Hâfî el-Mervezî (ö. 227/841)

Mutasavvîf kimliğiyle ön plana çıkan ve Bişr el-Hâfî olarak tanınan Bişr b. Hâris hayatının ilk evrelerinde hadis ile iştigal etmiş ve Şerîk b. Abdullah (ö. 177/794), Mâlik b. Enes, Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) ve Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) gibi muhaddislerden hadis öğrenmiştir. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) başta olmak üzere birçok muhaddis de öğrencileri arasında yer almaktadır. Bişr Buhârî, Ebû Hâtim (ö. 277/890) ve İbn Hibbân gibi hadis âlimleri tarafından güvenilir olarak kabul edilmiştir.⁴⁶

Bişr el-Hâfî'nin rivayetleri Taberânî'nin *Mu'cemü'l-evsat*'ında⁴⁷ ve Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin *Müstedrek*'inde⁴⁸ yer almaktadır.

İbnü'l-Fakîh Bişr el-Hâfî'den Bağdat'ın kötü kaderi hakkında iki söz aktarmaktadır.⁴⁹

2.6. Ali b. Muhammed el-Medâinî (ö. 215/830)

Tarihçi kimliğiyle ön plana çıkan Ali b. Muhammed'in hadis ilminde zayıf olduğu ifade edilmiştir.⁵⁰ Kendisinin rivayetleri Taberânî'nin *Mu'cemü'l-kebir*'inde⁵¹ ve Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin *Müstedrek*'inde⁵² yer almaktadır.

³⁸ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 210.

³⁹ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 219.

⁴⁰ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 358.

⁴¹ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 28.

⁴² Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd Medîneti's-selâm*, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf (Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 2002), 11/170; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/571.

⁴³ Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb el-Arnâvut vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2004), 4/232.

⁴⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/43, 229.

⁴⁵ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 640-642.

⁴⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/52; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/143; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/469; İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali, *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. İbrahim ez-Zeybek, Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 1/389; Mustafa Kara, "Bişr el-Hâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992).

⁴⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 1/205.

⁴⁸ Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek 'ale's-Sahihayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 3/77.

⁴⁹ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 356, 358.

⁵⁰ İbn Adî, Abdullah b. Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Yahya Muhtar Ğazâvî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988), 5/213; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 10/400.

⁵¹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 23/42.

⁵² Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 3/351, 558.

İbnü'l-Fakîh Ali b. Muhammed'den iki yerde bilgi aktarmaktadır. Bunların ilkinde Abdülmelik b. Mervan'a (ö. 86/705) gelen diplomatik bir heyet hakkında bilgi yer alırken⁵³ diğeri ise Horasan bölgesinde ilk fethedilen yerler zikredilmektedir.⁵⁴ Medâinli olan Ali b. Muhammed'in memleketi dışındaki yerlerle ilgili bilgi aktarması, rihle faaliyetinin bir katkısı olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.7. Mansûr b. Ammâr el-Bağdâdî (ö. 225/840)

Aslen Mervli olan Mansûr İbn Lehî'a (ö. 174/790) ve Leys b. Sa'd (ö. 175/791) gibi isimlerden hadis dinlemiştir. Mansûr münekkit âlimler tarafından kıssacı ve vaiz olarak tanımlanmakta ve zayıf kabul edilmektedir.⁵⁵

Hadis kaynaklarında çok fazla rivayeti bulunmayan Mansûr'dan Taberânî zikirle⁵⁶ ve temizlikle⁵⁷ ilgili birer rivayet aktarmaktadır.

İbnü'l-Fakîh, ciddiyet ve alaycılık ile ilgili açtığı bir bahiste Mansûr'dan tevbe ile alakalı bir kıssa aktarmaktadır.⁵⁸

2.8. Zeyd b. Vâkîd (ö.?)

Dımaşklı olan Zeyd, Büsr b. Ubeydullah (ö. 110/728) ve Mekhûl (ö. 112/730) gibi isimlerden hadis rivayet etmiştir. Münekkit âlimler kendisinin hadis ilminde güvenilir olduğunu ifade etmişlerdir.⁵⁹

Buhârî, Zeyd'den Hz. Ebûbekir'in (ö. 13/634) faziletiyle ilgili bir rivayet aktarmaktadır.⁶⁰ Yine onun, İbn Mâce,⁶¹ Ebû Dâvûd⁶² ve Nesâî'nin (ö. 303/915),⁶³ *Sünen*'lerinde birçok rivayeti bulunmaktadır.

İbnü'l-Fakîh, Zeyd b. Vâkîd'dan Dımaşk mescidinde yer alan eski bir kilise hakkında bilgiler aktarmaktadır.⁶⁴

2.9. Ebû Ğaylân, Sa'd b. Tâlib (ö.?)

Ebû Ğaylân künyesiyle tanınan Sa'd, Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) ve Kesîru'n-Nevâ (ö. 169/785-86) gibi isimlerden hadis dinlemiştir. Münekkit âlimler sâlih ve güvenilir bir râvi olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁵

Ahmed b. Hanbel Ebû Ğaylân'dan Hz. Ali ile ilgili bir rivayet aktarırken⁶⁶ Beyhakî de kendisinden âdil yöneticiyle alakalı bir rivayet nakletmektedir.⁶⁷ Ebû Ğaylân'ın İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)⁶⁸ Taberânî'nin⁶⁹ eserlerinde de rivayetleri bulunmaktadır.

⁵³ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 235.

⁵⁴ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 611.

⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8/176; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/170; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mizân*, 6/98; Zehebi, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/187.

⁵⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 13/69.

⁵⁷ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 22/82. Aynı rivayet *Müstedrek*'te de yer almaktadır, bk. Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, 3/570.

⁵⁸ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 99.

⁵⁹ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 3/407; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3/574; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/313.

⁶⁰ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmi'u's-Sahih* (Kahire: Mektebetü'r-Rihâb, 2007), "Fedâilü's-sahâbe", 5.

⁶¹ İbn Mâce, *Sünen*, "Taharet", 83; "Eşribe", 2; "Zühhd", 4.

⁶² Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Salat", 138; "Harâc", 38; "Eşribe", 12.

⁶³ Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Sünen* (İstanbul: Çağrı, 1992), "Salat", 29; "Cihat", 18; "Bey'a", 14.

⁶⁴ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 158.

⁶⁵ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 4/63; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/87; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/283.

⁶⁶ Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürsid vd. (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 2/469.

⁶⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/162.

⁶⁸ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde-Dımaşk: Dâru'l-Kible-Müessesetü Ulümi'l-Kur'ân, 2006), 13/475.

⁶⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 3/168; 11/337.

İbnü'l-Fakîh kendisinden Basra ve Mısır'ın başına gelen felaketlerle ilgili bir bilgi aktarmaktadır.⁷⁰ Aslen Medineli olan Ebû Ğaylân'ın Basra ve Mısır tarihi hakkında aktardığı bu bilgiler, onun mezkûr bölgelere yaptığı rihleler arasında bir bağ olduğu izlenimi vermektedir.

2.10. Ali b. Harb el-Mevsilî (ö. 275/878)

Abdullah b. İdris (ö. 192/807-808), Hafs b. Gıyâs (ö. 194/810) ve Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) gibi isimlerden hadis dinleyen Ali b. Harb'in Irak ve Hicaz başta olmak üzere farklı bölgelere rihleler gerçekleştirdiği ifade edilmiştir.⁷¹ Ali b. Harb münekkit âlimler tarafından "sika" ve "sadûk" gibi lafızlarla güvenilir olarak kabul edilmiştir.⁷²

Bezzâr (ö. 292/905),⁷³ Hâkim en-Nîsâbü'rî⁷⁴ ve Beyhâkî⁷⁵ gibi âlimler eserlerinde Ali b. Harb'in rivayetlerini tahrîc etmişlerdir.

İbnü'l-Fakîh senediyle birlikte Ali b. Harb'ten Simâk b. Harb'in (ö. 123/741) Dicle kıyısında başından geçen bir olayı aktarmaktadır.⁷⁶ Burada Ali b. Harb'in Irak'a gerçekleştirdiği rihlelerin hadis ilmi dışında coğrafya ilmine de kaynaklık ettiği görülmektedir.

2.11. İsmail b. İshâk el-Cehdamî (ö. 282/896)

Aslen Basralı olan, daha sonra Bağdat'a giderek Bağdat kadılığı yapan İsmail b. İshâk, Muhammed b. Abdullah el-Ensârî, Ka'nebî ve Süleyman b. Harb gibi isimlerden hadis dinlemiştir.⁷⁷ İbn Ebî Hâtim "sika" ve "sadûk" gibi lafızlarla kendisinin hadisi ilminde güvenilir olduğunu beyan etmiştir.⁷⁸

İsmail b. İshâk'ın Dârekutnî,⁷⁹ Hâkim en-Nîsâbü'rî⁸⁰ ve Beyhâkî⁸¹ ve eserlerinde çok sayıda rivayeti bulunmaktadır.

İbnü'l-Fakîh, İsmail'den Basra'da güzel ve çeşitli hurma bulunmadığı; ancak Bağdat'ta çok daha iyilerinin bulunduğu bilgisini aktarmaktadır.⁸² Söz konusu bilgi hadis talebi için yapılan muhaddislerin rihleler esnasında elde ettikleri günlük yaşantıyla ilgili bilgiler hakkında güzel bir örneklik teşkil etmektedir.

2.12. Hüzeyl b. Bilal (ö.?)

Medâinli olan Hüzeyl, Nâfi' (ö. 117/735) başta olmak üzere bazı âlimlerden hadis dinlemiştir. Mürsel hadisleri merfû' olarak naklettiği ve senetleri değiştirdiği belirtilen Hüzeyl hadis ilminde zayıf bir râvi olarak tanıtılmaktadır.⁸³

⁷⁰ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 237.

⁷¹ Mizzi, *Tehzîbu'l-Kemâl*, 20/361; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 7/260.

⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/183; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 12/251.

⁷³ Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr, *Müsnedü'l-Bezzâr*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynü'llâh, Âdil b. Sa'd (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009), 2/156; 4/208.

⁷⁴ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 3/495, 573.

⁷⁵ Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 5/167; 6/138.

⁷⁶ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 262.

⁷⁷ Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 2/149; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/339; Alican Tatlı, "Cehdamî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/224-225.

⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/158.

⁷⁹ Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, 1/166.

⁸⁰ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1/11, 30, 31; 2/354, 370.

⁸¹ Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/35, 49; 2/123, 150, 200.

⁸² İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 324.

⁸³ İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1992), 3/95; İbn Adî, *Kâmil*, 7/123; İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali *ed-Du'afâ' ve'l-Metrûkîn*, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1986), 3/173; Zehebî, Muhammed b. Ahmed, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, thk. Nurettin İtr (Katar: İdâretü İhyâi't-Türâs, 2009), 6/192.

Hüzeyl'in İbn Ebî Şeybe,⁸⁴ Ahmed b. Hanbel,⁸⁵ Taberânî⁸⁶ ve Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin⁸⁷ eserlerinde rivayetleri bulunmaktadır.

İbnü'l-Fakîh, Hüzeyl'den Bağdat'ın kötü bir yönü hakkında bir bilgi aktarmaktadır.⁸⁸ Medâinli Hüzeyl'in Bağdat hakkında bilgi aktarmasından hareketle yapılan rihlelerin sonuçlarının hadis öğrenmek ve aktarmakla sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır.

2.13. Ebû Sâlih Şuayb b. Harb (ö. 197/812)

Aslen Horasanlı olan Ebû Sâlih Medâin ve Bağdat'ta yaşamış ve farklı şehirlere rihleler gerçekleştirerek Şu'be b. Haccâc ve Süfyân es-Sevrî gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Münekkît âlimler kendisini "sika, me'mûn" gibi lafızlarla ta'dîl etmişlerdir.⁸⁹

Ebû Sâlih'in rivayetlerini Buhârî,⁹⁰ Ebû Dâvûd,⁹¹ Nesâî⁹² gibi *Kütüb-i Sitte* âlimlerinin yanı sıra İbn Hibbân,⁹³ Dârekutnî⁹⁴ ve Beyhakî⁹⁵ gibi diğer âlimler de eserlerinde tahrîc etmişlerdir.

İbnü'l-Fakîh, Ebû Sâlih kanalıyla Süfyân es-Sevrî'den Bağdat'ın fitne yuvası olduğuna dair bir söz aktarmaktadır.⁹⁶ Bu ise bir şehrin içerisinde bulunduğu toplumsal yapı hakkında bilgi vermesi açısından, muhaddisin hadis dışında naklettiği önemli bir veri olarak günümüze ulaşmıştır.

2.14. Ebu'l-Ahvas Selâm b. Selim (ö. 179/795)

Simâk b. Harb ve A'meş başta olmak üzere birçok muhaddisten hadis dinleyen Ebu'l-Ahvas münekkît âlimler tarafından hadis ilminde güvenilir olarak kabul edilmiştir.⁹⁷

Buhârî'nin *Sahîh*'inde 23,⁹⁸ Müslim'in *Sahîh*'inde ise 48 rivayeti⁹⁹ bulunan Ebu'l-Ahvas'ın diğer *Kütüb-i Sitte* eserlerinde ve diğer hadis kitaplarında da çok sayıda rivayeti bulunmaktadır.

İbnü'l-Fakîh, Ebu'l-Ahvas kanalıyla Süfyân es-Sevrî'den Bağdat'ın güvenliğiyle alakalı bir bilgi aktarmaktadır. Buna göre Ebu'l-Ahvas Süfyân es-Sevrî'ye Bağdat'a ne götürmesi gerektiğini sormuş, Süfyân da zırh ve silah dışında her şeyi götürebileceğini söyleyerek Bağdat'ın güvenli bir şehir olduğuna işaret etmiştir.¹⁰⁰

2.15. Sâlih b. Beşîr el-Mürrî (ö. 176/792)

Sâlih el-Mürrî olarak tanınan Sâlih b. Beşîr Basralı olup Hasan Basrî (ö. 110/728), İbn Sîrîn (ö. 110/729) ve Katâde (ö. 117/735) gibi isimlerden hadis dinlemiştir. Cerh-ta'dîl eserlerinde kıssacı olarak tanıtılan Sâlih el-Mürrî'nin Nesâî, Yahyâ b. Ma'în, Ahmed b. Hanbel gibi âlimler tarafından "zayıf", "hadisleri terk edilmiştir" gibi lafızlarla hadis ilminde güvenilir olmadığı belirtilmiştir.¹⁰¹

⁸⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 3/330; 9/609.

⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9/262.

⁸⁶ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 7/175.

⁸⁷ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 3/541.

⁸⁸ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 357.

⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/342; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/308; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib*, 4/306.

⁹⁰ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, "Ta'bir", 28.

⁹¹ Ebû Dâvûd, *Sünen*, "Salat", 41.

⁹² Nesâî, *Sünen*, "Kiyâmu'l-leyl", 45.

⁹³ İbn Hibbân, *Sahîh*, 15/2/505.

⁹⁴ Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, 1/244.

⁹⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/107, 383.

⁹⁶ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 359.

⁹⁷ Buhârî, *et-Târihü'l-kebir*, 4/135; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/417; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib*, 4/248.

⁹⁸ Örneğin bk. Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, "Teheccüt", 7; "Cihad ve Siyer", 158.

⁹⁹ Örneğin bk. Müslim, *el-Müsnedü's-Sahîh*, "Selam", 83; "Zühd ve Rikâk", 34.

¹⁰⁰ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 359.

¹⁰¹ Nesâî, Ahmed b. Şuayb, *Kitâbu'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Bürân ed-Danâvî, Kemal Yusuf el-Hût (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1985), 1/195; İbn Adî, *Kâmil*, 4/60; Zehebî, *Muğnî*, 1/302; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib*, 4/334.

Tirmizî (ö. 279/892) kendisinin zayıf bir râvi olduğunu ve garîb rivayetler aktardığını belirterek dört rivayetine yer vermiştir.¹⁰² Ayrıca Sâlih el-Mürri'nin Bezzâr,¹⁰³ Taberânî,¹⁰⁴ Hâkim en-Nisâbüri¹⁰⁵ ve Beyhakî'nin¹⁰⁶ eserlerinde de rivayetleri bulunmaktadır.

İbnü'l-Fakîh, Sâlih el-Mürri'den memleketi Basra'da yer alan bir mescidin iç dizaynıyla ilgili bir bilgi aktarmaktadır.¹⁰⁷

2.16. Rebî'a b. Osman (ö. 154/770)

Medineli olan Rebî'a Zeyd b. Eslem, İbnü'l-Münkedir (ö. 131/748) ve Sa'd b. İbrahim gibi isimlerden hadis dinlemiştir. Güvenilirliği hakkında farklı beyanlar bulunan Rebî'a'nın genel olarak güvenilir olmasa da hadislerinin yazılabileceği ifade edilmiştir.¹⁰⁸

Rebî'a b. Osman'ın Müslim,¹⁰⁹ İbn Mâce,¹¹⁰ İbn Hibbân,¹¹¹ Taberânî,¹¹² Dârekutnî¹¹³ ve Beyhakî'de¹¹⁴ rivayetleri bulunmaktadır.

İbnü'l-Fakîh kendisinden Hemedân'ın fethi hakkında bilgi aktarmaktadır.¹¹⁵ Bu durum aslen Medineli olan Rebî'a'nın yaptığı rihleler vesilesiyle farklı bölgelerin bilgilerini elde ettiğini göstermektedir.

2.17. Abdullah b. Ziyâd el-Medenî (ö.?)

Aslen Medineli olan ve İbn Sem'ân olarak tanınan Abdullah b. Ziyâd İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Zeyd b. Eslem (ö. 136/754) ve Yahyâ b. Sa'îd el-Kattân (ö. 198/813) gibi muhaddislerden hadis dinlemiştir. Ne var ki münekkit âlimler İbn Sem'ân'ın hadis ilminde güvenilir olmadığını ağır cerh lafızlarıyla ifade etmişlerdir.¹¹⁶

Buhârî de İbn Sem'ân'ın mecrûh olduğunu bildiğinden olsa gerek "Sizden birisi savaştığımda/kavga ettiğinde yüze vurmaktan sakınsın" rivayetinin senedinde onu "İbn Fülân" olarak kaydetmiştir.¹¹⁷ Abdullah b. Ziyâd'ın İbn Mâce,¹¹⁸ Taberânî,¹¹⁹ Dârekutnî¹²⁰ ve Beyhakî'nin¹²¹ eserlerinde de rivayetleri bulunmaktadır.

İbnü'l-Fakîh kendisinden Mecûsilerin ateşe tapmalarının gerekçesine dair bir bilgi aktarmaktadır.¹²² Medineli olan Abdullah'ın Irak ve civarında yaygın olan Mecûsiler hakkında böyle bir bilgiye sahip olması yaptığı rihlelerin bir katkısı olarak kabul edilebilir.

¹⁰² Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünen* (İstanbul: Çağrı, 1992), "Kader", 2; "Fiten", 78; "Kıraat", 13; "Deavat", 66.

¹⁰³ Bezzâr, *el-Müsned*, 2/213, 288.

¹⁰⁴ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 3/143; 5/100; 6/254.

¹⁰⁵ Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, 1/492, 567.

¹⁰⁶ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 3/66.

¹⁰⁷ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 543.

¹⁰⁸ Buhârî, *et-Târîhü'l-kebir*, 3/289; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/301; İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3/476.

¹⁰⁹ Müslim, *el-Müsnedü's-sahih*, "Kader", 34.

¹¹⁰ İbn Mâce, *Sünen*, "İman ve Fedailü's-sahabe", 10.

¹¹¹ İbn Hibbân, *Sahih*, 15/3/398; 4/482.

¹¹² Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 3/247; 6/207.

¹¹³ Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, 1/146; 2/50.

¹¹⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1/129; 2/36.

¹¹⁵ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 459.

¹¹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzibü't-Tehzib*, 5/192; İbn Adî, *Kâmil*, 4/126.

¹¹⁷ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahih*, "İtk", 20.

¹¹⁸ İbn Mâce, *Sünen*, "Cenaiz", 63; "Nikah", 6.

¹¹⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 12/385; 20/65.

¹²⁰ Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, 1/312.

¹²¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/40; 10/328.

¹²² İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 506.

2.18. İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889)

Te'vîlü muhtelifi'l-hadîs eserinin müellifi olan İbn Kuteybe dil, edebiyat, Kur'ân ilimleri, hadis ve tarih ilimlerine vukûfiyetiyle tanınmaktadır. Kûfe doğumlu olduğu kabul edilen İbn Kuteybe Bağdat, Basra ve Horasan gibi ilim merkezlerine giderek sadece hadis ilminde değil hemen her alanda zamanının çok önemli âlimlerinden ders almıştır.¹²³ İbn Kuteybe münekkit âlimler tarafından hadis ilminde güvenilir kabul edilmiştir.¹²⁴ Hadis kaynaklarında kendisinden rivayetten ziyade lügavî bilgiler aktarılmaktadır.

İbnü'l-Fakîh, İbn Kuteybe'den Horasan halkı hakkında bilgi aktarmaktadır.¹²⁵ İbn Kuteybe'nin rihle esnasında gittiği Horasan hakkında farklı bilgileri de elde ettiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Dünya ilim mirasına sadece dinî bilgi anlamında değil cebirden astronomiye, fizikten coğrafya ilmine kadar hemen her alanda, her çağda çok önemli katkılar yapan Müslüman âlimlerin çabalarının kökeni Hz. Peygamber'in örneğine ve teşvikine kadar dayanmaktadır. Hz. Peygamber'in ilim öğrenmeye/öğretmeye olan şevki ve teşviki ile ilk olarak birçok sahâbî, sonrasında ise Müslümanlar sürekli öğrenme çabası içinde olmuşlardır. İslâm'ın ilk yıllarında "ilim" olarak ifade edilen "hadis" ise her zaman ilk sırada gelmiştir. Müslüman âlimler Hz. Peygamber'in sözlerini ilk kaynaklarından alabilmek adına, birçok sahâbînin örneğinde meşakkatli yolculuklara çıkmıştır.

Farklı disiplinlere ait eserlerde rastlanılan ve muhaddisler tarafından aktarılan çeşitli veriler, hadis tâliplerinin yaptıkları yolculukları sadece Hadis ilmi çerçevesinde düşünmenin oldukça eksik ve hatalı bir bakış açısı olduğunu göstermektedir. Zira zamanın şartları da dikkate alındığında, yapılan rihleler/yolculuklar esnasında râvilerin gittikleri şehirler hakkında çok çeşitli olaylarla karşılaşabilecekleri ve hadislerin yanı sıra pek çok tarihi, siyasi veya coğrafi bilgiye de vâkıf olabilecekleri tahmin edilmesi güç olmayan bir vaki'dir. İlme olan iştiaqları ile maruf bu tâlipler elbette ki bu fırsatı geri çevirmemiş ve karşılaştıkları bu gibi bilgileri de tıpkı rivâyetler gibi ya kitaplarına kaydetmiş ya da şifâhî olarak nakletmişlerdir.

Hadis tâliplerinin rihle esnasında ulaşıp daha sonra naklettikleri bu bilgilerin başında ise coğrafi bilgiler gelmektedir. Nitekim bu çalışma neticesinde İbnü'l-Fakîh'in şehir tarihine yönelik *Büldân* isimli eserini yazarken tespit edebildiğimiz kadarıyla on sekiz hadisçiden faydalandığı görülmüştür. İbnü'l-Fakîh'in muhaddis kaynaklarından aktardığı bilgilere bakıldığında topografik bazı bilgilerin yanında coğrafya ilminin alt dalları beşerî ve fizikî coğrafya ile ilgili de önemli bilgilerin yer aldığı görülmektedir. Muhaddis kaynaklar tarafından aktarılan bilgiler ilgili şehrin coğrafi özellikleri hakkında olabildiği gibi o şehirde yaşanan siyasi hadiseler, şehrin başından geçen olaylar, şehirde gerçekleşen savaşlar hakkında da olabilmektedir. Söz konusu bilgiler ise şehir tarihi açısından oldukça önemlidir.

Büldân isimli eser özelinde yapılan bu çalışmadan elde edilen çıktılar, temelde hadis öğrenmek için yapılan rihlelerin sadece bu amaçla sınırlı kalmadığını, bunun yanı sıra misafir olunan şehrin topografisi, tarihi, siyasi ve beşerî durumu hakkında da pek çok bilginin kayıt altına alınmasına katkı sağladığını ortaya koymaktadır.

¹²³ Hüseyin Yazıcı, "İbn Kuteybe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/145.

¹²⁴ Zehebi, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/503; Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/296; İbn Hacer el-Askânî, *Lisânu'l-Mizân*, 3/357.

¹²⁵ İbnü'l-Fakîh, *Büldân*, 603.

İbnü'l-Fakîh'in *Bıldân* isimli eseri örnekleminde yapılan bu araştırmanın, diğer coğrafya eserleri üzerinde de yapılmasının, rihlelerin kapsamının ve faydalarının daha net bir biçimde ortaya konulmasına ve coğrafya ilmine olan katkılarının görülmesine vesile olacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Açikel, Yusuf. *Hadis Uğruna İlimi Seyahatler Rihle*. Ankara: Nobel Akademi Yayıncılık, 2020.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid vd. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2003.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr. *Müsnedü'l-Bezzâr*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynüllâh, Âdil b. Sa' d. 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 2009.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Kahire: Mektebetü'r-Rihâb, 2007.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *et-Târihü'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ömer. *Sünenü'd-Dârekutnî*. thk. Şuayb el-Arnavut vd. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 2004.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as. *Sünen*. İstanbul: Çağrı, 1992.
- Erdem, Elif. *Hadis Tarihinde İlim Yolculukları: Rihleler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Güllü, Hüseyin Avni. *İbnü'l-Fakih ve Eseri "Kitabü'l-Buldan"*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Hâkim en-Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *er-Rihle fi talebi'l-hadis*. thk. Nurettin İtr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1395.
- Hatîb Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Târihu Bağdâd Medîneti's-selâm*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. 16 Cilt. Beyrut: Darü'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 2002.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Rihle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- İbn Adî, Abdullah b. Adî. *el-Kâmil fi du'afâ'i'ricâl*. thk. Yahya Muhtar Ğazâvî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebî Hâtim. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. thk. Abdurrahmân b. Yahya el-Muallimî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1952.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Cidde-Dımaşk: Dâru'l-Kible-Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, 2006.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali. *Lisânu'l-Mizân*. Beyrut: Dâiratü'l-Ma'rifi'n-Nizâmiye, Müessesetü'l-Alemî, 1986.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali. *Tehzîbü't-Tehzîb*. thk. İbrahim ez-Zeybek, Adil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed. *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1992.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân. *es-Sikât*. thk. Seyyid Şerefüddîn Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1975.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân. *Sahîh*. thk. Şuayb el-Arnavut. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd. *Sünen*. İstanbul: Çağrı, 1992.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali. *Kitâbü'd-Du'afâ' ve'l-Metrûkîn*. thk. Ebû'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986.
- İbnü'l-Fakîh, Ahmed b. Muhammed b. İshâk el-Hemedânî. *Büldân*. thk. Yusuf el-Hâdî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.
- Kandemir, M. Yaşar. "Şa'bî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/217-218. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kara, Mustafa. "Bîşr el-Hâfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/221-222. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman. *Tehzîbu'l-Kemâl fi esmâ'i'ricâl*. thk. Beşşar Avvad Ma'ruf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.

- Müslim, Müslim b. Haccâc. *el-Müsnedü's-sahîh*. Kâhire: Mektebetü'r-Rihâb, 2008.
- Nazlıgöl, Hâbil. "Sebeup ve Sonuçlarıyla Hadis Yolculukları (er-Rihle fi Talebi'l- Hadis)". *Hikmet Yurdu* 6/11 (2013), 13-37.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *Kitâbu'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*. thk. Bûrân ed-Danâvî, Kemal Yusuf el-Hût. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1985.
- Nesâî, Ahmed b. Şuayb. *Sünen*. İstanbul: Çağrı, 1992.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsim. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. Abdullah, Abdulmuhsin b. İbrâhim. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, ty.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsim. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi Abdülmecid Selefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiye, 3. Basım, 1994.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsim. *el-Mu'cemü's-sagîr*. thk. Muhammed Şekûr Mahmud. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1985.
- Tatlı, Alican. "Cehdamî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 7/224-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *Sünen*. İstanbul: Çağrı, 1992.
- Tomar, Cengiz. "İbnü'l-Fakîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/38-39. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-üdebâ' (İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb)*. thk. İhsan Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Yazıcı, Hüseyin. "İbn Kuteybe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/145-149. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Tezkiretü'l-huffâz*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mu'allimî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *el-Muğni fi'd-du'afâ*. thk. Nurettin İtr. 2 Cilt. Katar: İdâretü İhyâ'it-Türâs, 2009.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Bicavi. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1963.
- Zehebî, Şemseddin Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnâvut, Hüseyin el-Esed. I-XXV Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Ziriklî, Hayreddin b. Mahmûd. *el-A'lâm kâmûsü terâcim li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ min'el-Arab ve'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.